

80 פנים

ק"ץ
תשנ"ט

תוכן העניינים

בעטיפה

מפת כדור הארץ מתוך
"הגאוגרפיה" של פטולמיוס,
אולם (גרמניה) 1482.
באדיבות הספרייה העירונית
והאוניברסיטאית, ברן

הפעם בפעמים	2
דברים לזכר פרופסור שלמה מורג	5
חקר הקשרים בין קהילות ישראל במזרח ובמערב – אתגרים ויעדים / רינה דרורי	9
מאנדלוסיה לאירופה: יחסם של חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"ב-הי"ג אל ספרי ההלכה של הרי"ף והרמב"ם / אברהם גרוסמן	14
עקבות ספרות מגורשי ספרד ביצירת יהודי פולין במאה הט"ז / יעקב אלבוים	33
אמונה ושררה במאבק על היהדות הרבנית בוונציה בתקופת הברוק / משה אורפלי	44
עיר התורה והלימוד: סלוניקי כמרכז תורה במאות הט"ז-הי"ז / ירון בךנאה	60
"גזע" כהיבט של המפגש ההיסטורי בין יהודי אתיופיה ויהדות העולם / סטיבן קפלן	83
ממרוקו לסודאן: הרב שלמה מלכה – מנהיג בעתות תמורה / נחם אילן	93
"הצלת יהדות מאראקא לתורה": הוצאת תלמידים ממרוקו לישיבות ליטאיות אחר השואה / יעקב לופו	112
יהודי חלב בבואנוס איירס (1920-1960): מנהיגותם וזהותם הדתית / סוזנה בראונר רודג'רס	129
עיונים וביקורת	
מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים / יוחנן ברויאר	143
ספרים – סיקורות	153
פרס יצחק בךצבי, תשנ"ט	157

ירון בןנאה

ששון חי לבית קשתיאל, אשר נולד באיסטנבול, ככל הנראה באמצע המאה הי"ז, והירבה לנדוד לרגל עיסוקו בסחר פנינים, כתב בין שאר דבריו:

ואם המדינות שברום¹ וכל גבולו היא העיר המהוללה אשטאנבול עיר התנאים (ו)האמוראים עיר החזק ועושר וגדולה ויש בתוכה ל"ו אלף בעלי בתים מישראל מה שהם בפנקס (המלך) כתובים לבד טף ונשים ועיר סלוניקי יש בה י"ח אלף בעלי בתים ישראל והיא עיר התורה והלימוד ומלבד ב' מדינות הללו לא ימצא כ"כ מדינה שיהיה בה ריבוי ישראל כאלו ב' מדינות והם גדולי מלכי ספרד...²

דבריו משקפים יפה את מעמדן של שתי קהילות גדולות וחשובות אלו בתודעתו של יהודי מקומי בראשית המאה הי"ח. קשתיאל לא היה הראשון ולא האחרון שזנקה לתיאורים מופלגים, ודבריו מהווים חוליה בשרשרת התארים שהוצמדו לשמה של סלוניקי במשך כל התקופה העות'מאנית על ידי בני המקום וזרים, יהודים ושאינם יהודים, כפי שיובהר להלן.

מאמר זה עוסק במעמדה של קהילת סלוניקי כמרכז תורה במאות הט"ז והי"ז, הן ביחס למרכז האחר, איסטנבול, הן בויקתה לפריפריה שלה והן בקשריה עם קיבוצים יהודיים שמחוץ לאימפריה העות'מאנית.³

* המאמר נכתב בהיותי עמית קרן טוני ועודד אלישר במכון בןצבי, ובמהלך כתיבת עבודת הדוקטור שלי בהדרכתו של פרופ' יוסף הקר. אני מודה לקרן הלאומית למדע, לקרן הזיכרון לתרבות יהודית ולמשפחת אלישר על הסיוע החומרי שהעניקו לי. שלמי תודה לפרופ' יוסף הקר ולפרופ' יעקב ברנאי על הערותיהם החשובות.

1 רומלי, כינוי לפרובינציות האירופיות של האימפריה.
2 כ"י מעשה נסים, מכון בןצבי 926, דף לט ע"ב; ראו בןצבי, מסעות קשתיאל, עמ' קסג. הערותיו המספריות הן כמובן מוגזמות, אך ניתן לשער שבאותה עת מנו אמנם יהודי איסטנבול קרוב לפי שניים מיהודי סלוניקי.
3 על מרכזיותה של סלוניקי ראו, למשל, בניוהו, בהקדמתו לסדרת ספרי יוון: בניהו, ראשיתאמרים, עמ' 12-16.

מבוא

האוכלוסייה היהודית ששכנה סביב האגן המזרחי של הים התיכון בתקופה הנידונה היתה מגוונת: בצד יהודים מקומיים (רומניוטים, מוסטערבים ומגרבים) נמצאו יהודים ממוצא ספרדי, אנוסים⁴ לשעבר ואשכנזים. מרכז הכובד הדמוגרפי של יהדות האימפריה העות'מאנית היה במערב אנטוליה ובבלקאן, כשהמוקדים החשובים ביותר, מבחינה מספרית ומבחינת משקלם התרבותי, היו איסטנבול וסלוניקי, קהילות שמנו עשרות אלפי יהודים. קהילות גדולות אחרות מנו בדוחק כמה אלפי נפשות.⁵

בירתה הפוליטית של האימפריה העות'מאנית היתה איסטנבול. במחצית השנייה של המאה הט"ו שכנו בעיר זו רוב מניינה ורוב בניינה של היהדות הרומניוטית, אך בואם של עשרות אלפי המגורשים מחצי האי האיברי, מדרום איטליה, ומשטחי מרכז אירופה וצפונה, שינה את יחסי הכוחות בין העדות ואת מערך היחסים בין קהילות הבירה לערי השדה.⁶ מיקומה הגיאופוליטי של איסטנבול עשאה מוקד אידאלי לפעילות כללי-יהודית מגוונת: שתדלנות בחצר למען יחידים וקהילות,⁷ פדיון שבויים, ואיסוף תרומות והעברתן ליהודי ארץ ישראל. במשך כל התקופה שומעים אנו על קהילות, קרובות ורחוקות, הפונות אל יהודים בעלי השפעה באיסטנבול ומסתייעות בהם לקידום ענייני היחיד והציבור בחצר הסולטן, ועל משלחות יהודים המגיעות אל הבירה.

מטבע הדברים היתה לאיסטנבול פריפריה גיאוגרפית ותרבותית משלה: קהילות בורסה, אדירנה, רודוסטו, גליפולי וקהילות סמוכות אחרות; ובצידן הקהלים הרומניוטיים הספורים שלא הוגלו ונתרו במקומם בערי יוון ובאיי הים התיכון, חלקם בשלטון ונציה. מעמדה המרכזי של איסטנבול כמוקד לפעולה כללי-יהודית מאורגנת הופגן בבירור בפרשת פדיון השבויים היהודיים ממזרח אירופה. אלפי השבויים הגיעו לשוקי העבדים בעיר, והם נפדו בכספים שנאספו בערי האימפריה ובאיטליה (שאליה נשלחו שליחים לקבץ כספים לצורך זה).⁸ אף הזיקה בין היישוב היהודי בארץ ישראל לקהילת איסטנבול נתחזקה במיוחד במהלך המאה הי"ז, והגיעה לשיא בהקמתו ובפעולתו האינטנסיביות של "ועד פקדי ארץ ישראל בקושטא" במאה הי"ח (1726).⁹

4 דמשק, חלב, קהיר, ואיזמיר משנות השלושים של המאה הי"ז. איני מונה את צפת, שפריחתה היתה קצרת ימים, ובמובנים רבים היא מהווה חריג. על צמיחת הקהילה באיזמיר שהיתה במאה הי"ז לשלישית בחשיבותה בקהילות האימפריה ראו: ברנאי, ראשית הקהילה, עמ' 47-58; ברנאי, הקהלים באיזמיר, עמ' 66-84; בןנאה, דיסרטיצה, עמ' 50-57. אף שבמאות הי"ז והי"ח כיהנו בעיר כמה מן החשובים שבחכמי האימפריה, לא נוצר בה מרכז תורני שממכתו ומרותו עברו את גבולות האיזור (תירה, מניסה, רודוס).

5 ראו על כך בהרחבה אצל הקר, שיטת הסורגון. על העובדה כי כבר בשלהי המאה הט"ו היה מספרם של יוצאי ספרד בבירה גדול מזה של הרומניוטים ראו עדותו של ר' אליה מזרחי – הקר, דיסרטיצה, עמ' 128, ונספח ד, עמ' מא.

6 בהן קהילת סלוניקי. וראו למשל תורת חיים, ח"א סימן צד, קמ ע"א.

7 על הפרשה ראו היילפרין, שבייה ופדות, עמ' 35-56.

8 על התחזקות הזיקה בין קהילות איסטנבול לקהילות היהודיות בירושלים ובצפת במאה הי"ז ראו:

1. בתחומי האימפריה העות'מאנית

במעגל ההשפעה הראשון נמצאו קהילות הבלקאן. עד שלהי המאה הי"ז היה הבלקאן כולו, ובכלל זה שטחי הבלקאן הצפוני, נתון לשליטה ישירה או עקיפה של המדינה העות'מאנית.¹⁴ בשנות השבעים כבשו העות'מאנים שטחים בבודליה, ובשנת 1683 צר הצבא העות'מאני על וינה – נהר הדנובה והעיר בודה (=אובן, כיום, בירת הונגריה) מציינים אפוא במובנים רבים את גבולה הצפוני של יהדות האימפריה העות'מאנית. בבודה חיו ספרדים ואשכנזים שהיו מושפעים משני העולמות כאחד, עובדה המתבטאת בארגון הקהילה ובמנהגיה.¹⁵

בשטח נרחב זה נמצאו עשרות קהילות קטנות ובינוניות, שמנו בדרך כלל כמה עשרות או מאות נפשות.¹⁶ רבות מהן התקשו לממן מנגנון של בעלי תפקידים כפי שהיה מצוי בקהילות אחרות, כגון מרביץ תורה, שליח ציבור, מלמד ושוחט, ולכן שכרו אדם, שהשכלתו התורנית היתה לעתים מפקפקת, שמילא את כל התפקידים. אין תימה כי נזקקו להדרכה והוראה מסלונקי, ששימשה עבורן מופת אירגוני ומרכז רוחני רב השפעה.¹⁷

במעגל ההשפעה השני היו המחוזות האסיאתיים והערביים. בידינו ידיעות על קשרים הדוקים במיוחד עם שטחי ארץ ישראל (שנשתייכו למחוז הסורי, המכונה וִילַאִיִּתִּי שֶׁאֵם), ועם מצרים. מצרים, שעזמה התנהל סחר תכוף, היתה המחוז העשיר והחשוב באימפריה, ובקהיר, באלכסנדריה וברשיד, ישבו סוחרים סלונקאים או נציגים שלהם.¹⁸

בספריו "הואיל משה" ו"ויקהל משה", שנרפסו בוונציה בשנת שני"ז. ר' דוד קונפורטי מספר על ר' יפת מצרי, תלמיד ר' חיים ויטאל, שהגיע מדמשק לסלונקי, ולימד בה זוהר וקבלה (קורא הדורות, מב ע"א). כן ידוע על סוחרים יהודים מאיסטנבול שיצאו למסעות ממושכים אל המזרח, והגיעו לתימן, למפרץ הפרסי ולהודו.

14 כיום שוכנות באיזור זה הונגריה, רומניה, בולגריה, יוגוסלביה המחולקת, אלבניה, מקדוניה ויוון. ביחס ליהודי ארצות אלו בתקופה העות'מאנית ראו: קשלס, יהודי בולגריה; אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה; הלוי, לתולדות היהודים, עמ' 257-259; הרשקוביץ, היהודים הספרדים.

15 כך, למשל, נוהג עריכת "שבת הלבשה" (הטקס שנערך בשבת חנוכה; נהגו לחלק מערכת בגדים לכל אחד מהלומדים בתלמוד תורה, ובאותה הזדמנות ערכו מגבית למימון פעולתו), המחקה בבירור את הנוהג הסלונקאי: שער אפרים, סימן סג, כו ע"א-ע"ב. על הקהילות הבלקאניות בכלל כזירת מפגש בין אשכנזים לספרדים, ראו: בורנשטיין, האשכנזים, עמ' 82-92; ברנאי, קשרי קהילות, עמ' 16-14.

16 רישומי מיסים מלמדים על מציאות קהילות זעירות, קטנות ובינוניות, בעשרות ערים ברחבי הבלקאן – ראו אפשטיין, הקהילות היהודיות, עמ' 198-283. ספרות השרית מהווה מקור לא אכזב להכרת המפה היישובית באיזור זה; ידיעות רבות ערך עולות גם משני פנקסים של שלוחי ארץ ישראל משנות השבעים של המאה הי"ז – ראו טולידאנו, שריד ופליט, עמ' 43-51.

17 אפילו קהילה בינונית התקשתה לשכור חכם בעל שיעור קומה – ראו, לדוגמה, דבר משה, ח"א סימן מ, עב ע"ב. בקהילות אלו שימשו פרנסי הקהל כדיינים, וחתמו על שאלות וגביות עדות שנשלחו אל חכמי סלונקי ואיסטנבול.

18 לדוגמה, הגביר הנווד אברהם ן נתן, גם לאחר שהשתקע ברשיד שבמצרים חש מחויבות וקשר לעירו סלונקי – ראו פני שלמה, פג ע"ד. על מציאותם של סוחרים יהודים מסלונקי בערי הנמל של מצרים בשנות העשרים של המאה הי"ח – ראו דבר משה, ח"א, אבן העזר סימן יג, קנע ע"ג. בין החכמים שהיגרו במאה הי"ז מסלונקי למצרים היו ר' נסים נתן (קורא הדורות, מט ע"א) ור' משה הכהן (שם, נ ע"א).

העיר סלונקי נושבה מחדש על ידי יהודים ברבע האחרון של המאה ה"טו. תחילה הגיעו אליה אשכנזים ומיד אחריהם גלים של יוצאי חצי האי האיברי. אוכלוסייתה היהודית גדלה במהירות, ובתוך פחות משנות דור אחד מנתה כמה אלפי משפחות.⁹ הקהלים הקימו מוסדות חינוך, צדקה וחסד, והעיר נודעה כבירה היהודית של חבל הבלקאן. העובדה שהיהודים היו רוב מוחלט (למעלה משישים אחוז) באוכלוסיית העיר, העניקה לה את צביונה כעיר יהודית והיתה המקור לכינויים "עיר ואם בישראל", "ירושלים הקטנה",¹⁰ ו"ירושלים דבלקאן". לדברי הנוסע העות'מאני בן המאה הי"ז, אֶוֹלִיָּא צ'ֶלְפִּי, נהגו יהודי העיר לכנותה "בֵּזֶם סְלֵאנִיכ", כלומר סלונקי שלנו,¹¹ כינוי המורה על תחושת השייכות מחד, ועל "בעלות" מאידך.¹²

א. מעגלי השפעה

מרכזיותה של סלונקי ניכרה לא רק בפריפריה הקרובה, ואף לא נצטמצמה לתחומי האימפריה העות'מאנית. נוכח להבחין בבירור במעגלי השפעה, כשמטבע הדברים זו נחלשת והולכת ככל שמתרחקים מן המוקד. חזקים ביותר היו הקשרים והזיקות ההדדיות בין סלונקי לבין היישובים היהודיים בבלקאן הדרומי, בעוצמה פחותה בשאר שטחי האימפריה (הבלקאן הצפוני, מערב אנטוליה, מצרים וארץ ישראל), ובמידה פחותה יותר בין סלונקי לקהילות יהודיות באירופה. כמעט ואין ידיעות על קשרים עם קהילות יהודיות בתחומי האימפריה במזרח (דוגמת חלב שבסוריה) ובצפון אפריקה, ואף לא עם קהילות שהיו נתונות לשלטון זר (פרס או מרוקו למשל), אף על פי שנתקיימה תנועה דורסטית של תלמידי חכמים, סוחרים ושד"רים.¹³

בנדאה, ארץ ישראל; רוזן, פעולתם של יהודים; רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 23-28, 275-276. על ועד פקדי ארץ ישראל ופעולתו ראו ברנאי, יהודי א"י, עמ' 131-140.

9 על ראשיתה של קהילת סלונקי וצמיחתה ראו: הקר, דיסרטציה; לורי, מתי הגיעו?; לורי, הכיבוש העות'מאני. בראשית המאה הי"ז היה מספר יהודי סלונקי קרוב לפי שלושה מכלל האוכלוסייה היהודית בבלקאן. (סיכומים של מפקדים לצורך מס שנערכו בשלהי המאה ה"טו ובראשית המאה הי"ז הובאו אצל אפשטיין, הקהילות היהודיות, עמ' 214-283.)

10 "והזקנים" היו מכנים לשלונקין ירושליים] הקטנה" (תורת חיים, ח"א סימן צה, קמא ע"ד). הכותב מודע לירידת העיר בהשוואה לעברה המפואר.

11 הוא עצמו מכנה אותה "כּוֹצֵיץ אִיסְטַנְבּוֹל", כלומר איסטנבול הקטנה (אוליא צ'לב, מסעות, עמ' 162).

12 בין איסטנבול, הבירה ומרכז התורה הוותיק, לבין סלונקי, עירם המשגשגת של יוצאי ספרד, שררה במאה ה"ז מתיחות על רקע תביעת כל אחת מהן לבכורה, ולכן אידרש בהמשך.

13 כך, למשל, יצאו ממרוקו בשלהי המאה ה"טו כמה וכמה חכמים שנדרו שנים ארוכות בערי תורכיה והתיישבו בוונציה, ביניהם ר' אברהם בן דון שלמה עקרה, ר' משה אלפלאס ור' אהרן ן חיים (בניהו, היחסים, עמ' 128-130, 237). כמה מדרשותיו ומפירושו של אלפלאס בסלונקי נשתמרו

שבויים שנפרדו.²³ הקשרים עם קהילות האשכנזים במזרח אירופה היו דלים ביותר, והצטמצמו לאזורי הגבול עם ממלכת ההבסבורגים ועם פולין.²⁴ קשרים הדוקים יותר נתקיימו עם קהילות צפון איטליה ("פרנקיאה" במקורות העבריים),²⁵ ובמידת מה גם עם קהילות מערב אירופה. חשובים במיוחד היו הקשרים עם ונציה, ליורנו ואמסטרדם, שהיו בהן קהילות מבוססות של צאצאי האנוסים. ונציה היתה תחנת מעבר של רבים מן האנוסים שהיגרו אל סלוניקי על מנת להתייחד, ואחר כך חזרו ויצאו למערב אירופה. בעיר שכנה למעשה מושבה של יוצאי סלוניקי, מהם סוחרים נודדים ומהם תושבים, שהיו מאורגנים במאה הי"ז במסגרת הקהל הליווונטיני.²⁶ מקום נכבד ברקימת מערכת הקשרים בין מזרח למערב שמור לאנוסים. זרם הגירת האנוסים לתחומי האימפריה העות'מאנית לא חדל במאה הטי"ז ונמשך גם במאות הי"ז והי"ח, כשהוא נתון למעלות ולמורדות. רבים מן המתייחדים שמרו על שמותיהם הלועזיים והוסיפו לקיים קשרי משפחה ומסחר עם חצי האי האיברי ועם קרובים ושותפים עסקיים בכל רחבי התפוצה הספרדית המערבית; מהם שחזרו בעצמם לספרד ולפורטוגל, באופן זמני או קבוע, מסיבות שונות.²⁷ תחילה היו סלוניקי וצפת מרכזים לשיבת אנוסים, ובמאה הטי"ז חיו בעיר כמה מן האישים ה"פורטוגלים" הנודעים ביותר (דוגמת הרופא אמאטוס לויטנוס), אך עם ירידתן הכלכלית בסוף המאה הטי"ז נתמעט גם כוח המשיכה שלהן.

2. באירופה הנוצרית

הזיקה לארץ ישראל והקשרים עימה נבעו בעיקר ממעמדה המיוחד בתודעת היחיד והציבור. במאה הטי"ז התקיימה מערכת קשרים דרסטרית והדוקה למדי בין קהילת סלוניקי לבין קהילת צפת המשגשגת. קשרים אלו נסתייעו בעיסוק המשותף בתעשיית אריגי הצמר, בעליית חכמים, מנהיגים קהילתיים ויחידים מסלוניקי לצפת, ובירידת תושבים מצפת לסלוניקי. כן ידוע על משא ומתן הלכתי בין חכמי ערים אלו. סלוניקי תפקדה גם כמרכז לפעילות הומניטרית מקומית וכללייהודית. קהילת סלוניקי ויחידיה עשו רבות לסיוע היישוב היהודי בארץ ישראל, בעיקר משלהי המאה הטי"ז ואילך, ואף לאחר המשבר הכלכלי הקשה שפקד את העיר לא מצעו עצמם ממשלוח תרומות ללומדי תורה ולעניים.¹⁹ בשל מיקומה שימשה סלוניקי מרכז אזורי לפדיון שבויים, הן שבויי מלחמה והן אלו שנישבו בים האדריאטי ובמרכז הים התיכון.²⁰ עם זאת, ברור כי היקף הפעולות וגיוונן היה קטן ביחס לאלו של איסטנבול וונציה, שהיו מרכזי הפעילות הראשיים באגן הים התיכון.²¹

גבול האימפריה העות'מאנית בתקופה הנדרונה היה נהר הדנובה. הגירה וקשרי מסחר משני צידי הגבול נהדקו בעקבות ריבוי האשכנזים בתחומי האימפריה, בפרט לאחר השבייה של שנות הארבעים והחמישים של המאה הי"ז, והגליית יהודים אשכנזים לתחומי האימפריה עם כיבושי העות'מאנים בפורדוליה.²² בין קהלי סלוניקי היה גם קהל אשכנזי, ויש לשער כי הוא גדל במחצית השנייה של המאה הי"ז בעקבות בואם של פליטים ושל

19 אם כי במידה פחותה מאשר בעבר, וראו ברנאה, ארץ ישראל. חכמי העיר השתדלו לסייע גם לעניים זרים, ראו למשל איזכור חתימות חכמי סלוניקי על "קבוץ בעד עני" שסבב באיטליה בשנת שניח (בוקסנבוים, איגרות ריא"ם, עמ' 354, מס' 118).

20 בשן, שביה ופדות, עמ' 200-206, ועוד. יהודי סלוניקי מילאו תפקיד גם בפדיון שבויי הקווקזים במזרח אירופה, כפי שעולה מתיאור המאורעות בספר "יון מצולה" (ד ע"ב, יא ע"א), ובספר "צוק העתים" (ט ע"ג-ע"ד), שבו מתוארת סלוניקי כימקום תורה וגדולה. וראו ברנאי, זיקה וניתוק, עמ' 16-17.

21 יש ראיות רבות לכך שקהילות הבלקאן אימצו כמה מדפוסי החיים הקהילתיים של סלוניקי, ותיקו במדע את דגמי האירגון והנהגה הייחודיים שלה. (על דגם האירגון הסלוניקאי, בניגוד לאיסטנבולי, שנתקבל בפריפריה של איסטנבול ובמזרח, ראו הקר, יוצאי ספרד, עמ' 463, 467.) הדמיון ניכר גם בשיטת ההערכה והגבייה של המס, בקביעת בעלי הפטור (ראו, לדוגמה, לחם רב, סימן עט, מו ע"א), ואף בחיקוי פעולתה של חברת "תית הגדולי" שבסלוניקי. השפעתו של מוסד מפורסם זה הגיעה למקומות רחוקים ביותר, בהם בודה (שער אפרים, סימן סג, כו ע"א-ע"ב) וירושלים. ר' משה חאג'י מספר כי ישיבת וינה הוקמה, בעצת אביו, לפי סדרי חברת התית שבסלוניקי (משנת חכמים, סימן שגא, עו ע"ג). ראוי לבדוק את ההשפעה ה"מזרחית" על תקנוניהן של קהילות וחברות בנוציה, באמסטרדם, בלונדון ובהמבורג.

22 על הכיבוש העות'מאני ראו: פישר, קמניץ פודולסק; קולודז'יוויץ, פודוליה העות'מאנית. על הגליית יהודים אשכנזים ויישובם בעיר כרכליסה (Kirkklisse), הסמוכה לאדרינה, ראו קאטמיר, ההיסטוריה, עמ' 281 הערה 10.

23 בהקשר זה יש להבין את הדפסת הספר צוק העתים לר' מאיר משרשיין (סלוניקי תי"ב) ומחזור נוסח אשכנז (סלוניקי תט"ו) – על כך ראו ברנאי, פרוץ השבתאות, עמ' 176-177, 183. על קהלים האשכנזיים באימפריה ראו: בורנשטיין, האשכנזים; שפיצר, האשכנזים. בתשובה מראשית המאה הי"ח נזכר מינוי שליח למסירת גט על ידי הבעל בסלוניקי לאשתו בפולין (בארות המים, סימן מב, קפה ע"ב). מקור זה מזכיר משלוח גט על ידי אשכנזי נוסף בעיר: חכם בשם ר' יצחק אשכנזי.

24 יש ידיעות על מגעים גם עם קהילות רחוקות. למשל, לסלוניקי נשלחה שאלה מ"אשכנזי" (פרח מטה אהרן, ח"ב סימן עב, קיו ע"ג). עדויות שניגבו באיסטנבול והובאו ללובלין נזכרות בשו"ת מהרים לובלין, ונציה שעי"ה, סימן ח, ח ע"א; נו, לב ע"א. על איגרת מאיסטנבול "אל האלוף מרדכי מק"ק לונבלין" בראשית המאה הי"ז ראו ברודי, כ"י, עמ' 98, פריט מס' 29. להימצאות יהודים ספרדים מתורכיה בפולין במאות הטי"ז והי"ז ראו גם גוטרמן, יהודים ספרדים, עמ' 56-61, 67. דברים כלליים על ההשפעה הספרדית בפולין ראו: אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 54-64; ברזיאר, השפעה ספרדית, עמ' 17-28. ברזיאר מציין את סלוניקי כאחת מן החשובות שבזירות המפגש הספרדי-אשכנזי במאה הטי"ז, בצד איסטנבול, ארץ ישראל ואיטליה – ברזיאר, השפעה ספרדית, עמ' 24.

25 אף אנקונה, שנמלה נזכר הרבה בספרות השו"ת, היא דוגמה טובה לכך. קשרים הדוקים בין אנקונה לסלוניקי, והבלקאן בכלל, נתקיימו גם לאחר שריפת האנוסים בעיר באמצע המאה הטי"ז. לגבי שלהי המאה הי"ז ומחצית ראשונה של המאה הי"ח ראו: לאראס, משפחת מוגיאנין, עמ' רנה, רס-רסא; בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' קל-קמ. על חשיבותה של הזיקה הכלכלית בין קהילות יוון לוונציה ראו בניהו, היחסים, עמ' 91. הנוהג לשלוח נערים מתורכיה ומן הבלקאן להתחנך במסחר באיטליה, ושיטת סחר הפאטוריה חזקו את הקשרים המסחריים. (בשיטת הפאטוריה היה ציג מקומי מקבל את הסחורות, מוכר אותן, קונה אחרות תמורתן ומשלחן למפעילו. על שיטה זו ועל מקומה של סלוניקי במסחר האיזורי ראו רון, הפאטוריה.)

26 לפי שעה ראו מלכאל, רפובליקה לעצמה, עמ' 13-15.

27 קורות חייהם של פראנצ'סקו די ליאון (בינארט, קשרי יהודים ואנוסים, עמ' 279, 284-285), אסטבאדה דה אריס פונטיקה (קפלן, זהות יהודית, עמ' 27-28) ושל בנימין אבנדאנה (רון, בנימין אבנדאנה, ובפרט עמ' 17-24) אופייניים לאנוסים רבים אחרים.

"ארמון השיירות"

מלבד זאת, שימשה סלוניקי את פקידי האוצר, לפחות באמצע המאה הי"ז, כמרכז לאיסוף מיסים מאת יהודי הבלקאן הדרומי. לכן, קהילת סלוניקי היתה ערבה מבחינה פיסקלית לכל הקהילות הללו, והדבר תרם למרכזיותה.³³

כקהילה משגשגת ומרובת אוכלוסין היתה סלוניקי מאז ראשית המאה הט"ז חממה ללימוד תורה וחכמה ברמה הגבוהה ביותר. מציאותם של חכמים נודעים, מוסדות גבוהים ויוקרתיים ללימוד תורה,³⁴ אוספי ספרים וכתבי יד, וסביבה תומכת מבחינה כספית ואינטלקטואלית העמידה קהילה זו כמרכז רוחני ראשון במעלה ועשתה אותה מוקד משיכה ללומדים מרחבי העולם היהודי. בצד תפקידו כמוסד חינוכי מילא "תלמוד תורה הגדול" תפקיד חשוב ביצירת דימויה של העיר כמרכז תורה כללייהודי.³⁵ אף נוסעים זרים שעברו בעיר התרשמו ממנו, וציינוהו כמוסד המחנך רבנים לכל קהילות ישראל.³⁶

33 עדות למשלוח כספי מיסי הנזול והכראג' של קהילת קסטוריה לסלוניקי, ראו בשו"ת מגן גבורים, סימן מ, סג ע"א. צו סולטני משנת 1087 (=1676) מורה לגבות את הגיזיה של יהודי סנג'אק סלוניקי, שכלולת בו סלוניקי (סך 1886 יחידות), והערים וריה, ינישהיר (לריסה), מונסטיר, איסקופיה, איסטיפ, קסטוריה, טריקלה, סרס, ארנאוט בלגרד (סך 678 יחידות נוספות). המסמך בתרגום אנגלי הובא אצל אנדרייב, תעודות עות'מאניות, מס' 14.

34 מוסד "תלמוד תורה" וישיבות של קהלים או ישיבות פרטיות שמוגנו גם באמצעות הקדשות ותרומות מאת יחידים, בני העיר והפרפריה.

35 ראו למשל אורפלי, הנומולוגיה, עמ' 268. על חברת תלמוד תורה "שאין כמוהו בארץ" ראו פרח משה אהרן, ח"א סימן קי, קפו ע"ג; וראו: אמארייליו, חברת ת"ת, עמ' רעה-רפב; מולכו, בית אולפנא, עמ' 60-66; כנאנה, חברות, עמ' 313-314. על חברת "משנה תורה", שהיתה שנייה לת"ת הגדול ושימשה את הקהלים האיטלקיים, ראו שו"ת מהריט"ץ, סימן ריא, קסג ע"ג-עד; כנאנה, חברות, עמ' 313 הערה 150.

36 לתיאורו של עבדאללה בן חגי כליפה ראו ואקאלופולוס, סלוניקי, עמ' 89. המוסד נזכר גם על ידי

במאה הי"ז חל שינוי בכיווני ההגירה של האנוסים היוצאים מחצי האי האיברי, ומרביתם העדיפו להתיישב במרכז אירופה או במערבה. מכאן ואילך לא היתה סלוניקי אלא אחד מיעדי ההגירה של האנוסים במזרח, בצד איסטנבול, מונסטיר, איסקופיה וערי הקודש שבארץ ישראל.²⁸ איזמיר, נמלה הראשי של אנטוליה, היתה ברבע השני והשלישי של המאה הי"ז ליעד ההגירה המועדף על צאצאי האנוסים.²⁹

לא ברור באיזו מידה ראו צאצאי האנוסים במערב באחיהם במזרח חלק מכלל העדה (או, בלשונם, ה"אומה") הפורטוגלית, אף כי סיוען של חברות הנדוניה (ה"דוטאר") בוונציה ובאמסטרדם לבני משפחותיהם של צאצאי האנוסים במזרח מעיד על מידה מסוימת של שותפות גורל.³⁰ במהלך התהוותן ועיצובן נוקקו קהילות צאצאי האנוסים במערב אירופה למידע ולעצה מאחיהם שבמזרח בתחומים מוגדרים, אך כבר מן הרבע השני של המאה הי"ז איננו שומעים עוד על תופעות דומות, ובוודאי לא על הודאה בכפיפות או בנחיתות דתית-רוחנית.³¹

ב. הגורמים למעמדה המרכזי של סלוניקי

מרכזיותה של סלוניקי היתה במידה רבה תוצאה של נסיבות שלא היה להן קשר לקהילה היהודית. סלוניקי היתה עיר הנמל הראשית ליצוא תוצרת חקלאית מגוונת מן הבלקאן הדרומי, ומרכז לייצור אריגי צמר ומשי. עקב זאת התקיימו קשרי מסחר בין סלוניקי למרכזים כלכליים אחרים באימפריה, ולנמלי צפון איטליה, מערב אירופה ואפילו פולין.³²

28 עדות עקיפה על מקומות יישובם של צאצאי האנוסים באימפריה ניתן למצוא ברשימת הפונים לסיוען של חברות הנדוניה באמסטרדם ובוונציה בשליש הראשון של המאה הי"ז – ראו בודיאן, דיסרטציה, עמ' 306, 309.

29 ראו: ברנא, אנוסי פורטוגל באיזמיר, עמ' 290-293; בשן, פעילותם הכלכלית, עמ' 149-150, בפרט בהערה 2.

30 במחקרו על יהודי ונציה חש מלכיאל בהתרחקות בין הלונטינים לספרדים הפורטוגלים המערביים: מלכיאל, רפובליקה לעצמה, עמ' 100-113. לשאלת הקשרים בין הפורטוגלים שבמערב אירופה עם אלו שבתחומי האימפריה העות'מאנית ראו ברנאי, מגורשי ספרד, עמ' 207, ועדיין מצפה נושא זה לבידור. דוגמה לקשרים אלו היא איגרת עברית שנשלחה מאמסטרדם לאיסטנבול, שם נכתבה כנראה מחדש בלאדינו, ונדפסה – ראו טולידאנו, שריד ופליט, עמ' 23-26. על סיוען של קהילות אמסטרדם ליהודים מ"ארצות היהדות", בהם למשל ליהודי מסלוניקי, להגר לארץ ישראל ראו ברטל וקפלן, עליית עניים, עמ' 177 הערה 10. על הענקת נדונות לנערות יהודיות במזרח ראו: בודיאן, דיסרטציה, עמ' 306-310; בניהו, היחסים, עמ' 307. על קשרי קהילות סלוניקי ואיסטנבול עם יהודי אמסטרדם במאה הי"ח ראו: נהון, הקשרים; עמנואל, קשרים.

31 קיומו של הלון רוחות אנטי-רבני מסוים בקהילות הפורטוגליות בוודאי לא עודד היוקקות לחכמי המזרח – ראו במחקריו של קפלן על קהילה הפורטוגלית באמסטרדם ובמאמרו של מ' אורפלי בחוברת זו.

32 סורורנוס, סחר; ואקאלופולוס, סלוניקי; בלוס, הפעילויות הכלכליות, עמ' 181. עדות משנת ת"ם על הימצאות סוחר יהודי מסלוניקי בקמניץ ראו בשו"ת פרח משה אהרן, ח"א סימן ככה, ריו ע"א.

סלוניקי נהנתה ממעמד מרכזי גם בזכות קשריה עם קהילות מרוחקות והשפעתה עליהן. במשך כל התקופה הנידונה ניתן להבחין בתנודות אוכלוסין מסלוניקי אל מרכזי הסחר ברחבי הבלקאן והתכנסות חזרה, בהתאם לתנאים הכלכליים והמדיניים ששררו באזור.³⁷ באופן זה נמצאו משפחות, בעיקר משפחות של חכמים, עשירים וצאצאי האנוסים, שבניהן היו מצויים במרכזי המסחר של האימפריה (איסטנבול, איזמיר וסלוניקי, וכמה מערי הבלקאן). בצפון איטליה ואף במערב אירופה. בין אלו ידועות במיוחד משפחות ׳ יחיאי, אברבנאל, אלמושינו, ׳ ריי, ישורון וכרוב.³⁸ רשתות משפחתיות אלו, שבמקרים רבים פעלו כשותפות מסחריות, ניהלו חליפת מכתבים רצופה ושמרו על זיקת חבריהן לעיר המוצא, סלוניקי.³⁹ התופעה של יציאת חניכי ישיבות סלוניקי לכהן בערי האימפריה ומחוץ להן הביאה לכך שחכמים אלו הביאו עימם מסורות, מנהגים ותקנות סלוניקאיות, וביססו אותם בערי מושבם. היוזקותם המתמשכת לרבותיהם חיזקה את ההגמוניה הסלוניקאית, בעיקר בשטחי הבלקאן אך גם מעבר להם.⁴⁰

במאות הטיז והיז התנהלה פעילות הדפסה כמעט רצופה רק בשתי ערים עות'מאניות, איסטנבול וסלוניקי,⁴¹ ומקומה של סלוניקי בענף הדפוס העברי תרם גם הוא למרכזיותה. קיומם של בתי דפוס עבריים בעיר, ומציאותם של תלמידי חכמים שיכלו לספק שירותי הגהה, עריכת מפתחות וכיוצא בזה, משכו אל העיר חכמים (או לפחות את כותבי היד שלהם) מכל רחבי האימפריה: וכך למשל, נדפסו בעיר שניים מספרי ר׳ יוסף קארו וספר

42 נוסעים נוצרים – ראו: בידולף, איגרת, עמ' 294-295; ליתגאו, ההרפתקאות, עמ' 104: מרסילי, המצב הצבאי, עמ' 26.

37 בעוד השליש הראשון של המאה הטיז ניכר בפיזור נרחב של המהגרים היהודיים, הרי המלחמות בחזית האירופית, והתמורה לרעה בעשור האחרון של המאה הטיז גרמו להתכנסות בערים הגדולות, בהן גם סלוניקי. המשבר בתעשיית אריגי הצמר, ואפשרויות כלכליות במערב אנטוליה, גרמו לכך שברבע הראשון של המאה היז התרחשה הגירה רחבת ממדים מסלוניקי לערים איסטנבול, בורסה, מניסה, תיכה ואיזמיר. תנועה הפוכה של חזרה (בעיקר של פליטים מערי הבלקאן) אל העיר ניכרת במהלך המלחמת בשנות השמונים והתשעים של המאה היז. בדרך כלל יצאו יהודים את סלוניקי מרצונם, לשם לימוד, מסחר ונישואין, אך אירע גם שההגירה היתה כפויה, וידוע למשל על הגליית יהודים מסלוניקי לרודוס במאה הטיז – ראו על כך בהרחבה אצל הקר, שיטת הסורגון, עמ' 59-63.

38 ׳ יחיאי וענפיה באיטליה – דוד, דיסרטציה: אברבנאל – בניהו, בית אברבנאל בסלוניקי: ׳ ריי וכרוב – בניהו, היחסים, עמ' 207-209, 228-229, 305-306.

39 במאה היז גדל מאוד מספר הפרנקוס שהתיישבו בתחומי האימפריה, ובכלל זה בסלוניקי. הללו קיימו קשרי משפחה ומסחר עם כל התפוצה הספרדית המערבית, וחזקו ביותר את הזיקה לצפון איטליה, ובעיקר לליורנו. לדוגמה, כאשר פרצה בסלוניקי המחלוקת על גילוח הווקן, פנו הפרנקוס לונציה (שמש צדקה, ח׳א, יורה דעה סימן סא, קב ע׳א). על הפרנקוס במזרח ראו: לוצקי, הפרנקוס; רחון, יהודי סלוניקי ומעצמות אירופה; שוורצפוקס, האומה העברית.

40 תופעה זו באה לידי ביטוי בולט במה שמסופר לגבי ר׳ יוסף איסקפה ור׳ עזריה יהושע, שניהם מהגרים מסלוניקי, שהיו החשובים ברבני איזמיר במחצית הראשונה של המאה היז, וממניחי היסודות לקיומה: ׳והיה מחלוקת גדול בין ב׳ רבנים אלו בהרהר דברים והיו שולחים פסקי דיניהם לרבני סלוניקי שיכריעו ביניהם׳ (קורא הדורות, מו ע׳א). וראו ברנאי, ר׳ יוסף אישקפה.

41 על בתי הדפוס באימפריה ראו: יערי, הדפוס העברי באיזמיר; יערי, הדפוס העברי בקושטא. על הדפוס בסלוניקי ראו וינוגרד, אוצר, ח׳ב, עמ' 666-686.

שיריו של ר׳ ישראל נגיארה.⁴² חלק מתוצרתם של בתי הדפוס הסלוניקאים הופנה לתצרוכת השוק היהודי באיטליה השכנה, וברור שלסחר הספרים הדרסטריו היו גם השלכות תרבותיות חשובות.⁴³ חכמי סלוניקי ומדיסיה היו ערים לדרישות השוק האיטלקי, ויזמו בראשית המאה היז את הדפסת התלמוד בסיוע נדיבי איטליה.⁴⁴ הירידה באיכות ההדפסה בעיר ברבע האחרון של המאה הטיז, ולאחר מכן ביטולה המוחלט למשך קרוב ליובל שנים, גרמה לפנייה גוברת של חכמי המזרח, בהם אף חכמים סלוניקאים נודעים, לבתי הדפוס המהוללים של ונציה וערים איטלקיות אחרות.

ג. תנועה של חכמים אל סלוניקי וממנה

במחצית השנייה של המאה הטיז, ועוד יותר מכך במאה היז, היתה סלוניקי המרכז החשוב ביותר באימפריה העות'מאנית להכשרת תלמידי חכמים. כבר מראשית המאה הטיז נעשו תלמוד התורה הגדול וישיבותיה הנוודעות מוקד למבקשי דעת מכל רחבי העולם היהודי;⁴⁵ בשלהי המאה הטיז ובראשית המאה היז הגיעו אל העיר כמה וכמה תלמידי חכמים מאיטליה.⁴⁶ הפגיעה האנושה בישיבות פולין באמצע המאה היז שינתה את כיוון מעבר התלמידים מאזורי הגבול (כמו הונגריה) דרומה, אל סלוניקי, או מאיטליה

42 ר׳ יוסף קארו – שלחן ערוך (שניז); תשובות על אבן העזר (שניח). על ר׳ יוסף קארו ודין בשאלת שהותו בסלוניקי קודם עלייתו לצפת ראו ורבלובסקי, ר׳ יוסף קארו, עמ' 95-98. ר׳ ישראל נגיארה – זמירות ישראל, שניט.

43 על קשרי הדפוס בין תורכיה לאיטליה במאות הטיז והיז ראו: בניהו, הדפסת ספרים; בניהו, דפוסי תורכיה; בניהו, היחסים, עמ' 91-148. אף סיפורו של מוכר ספרים שגלה מצפת מעיד כי כוונתו היתה להדפיס את ספרו דווקא בוונציה, ורק בליט ברירה נזמן לסלוניקי – ראו ׳שיר השירים עם לעז׳, סלוניקי ש׳ס, הקדמה. על סחר הספרים ומצאי ספרים מדפוסי האימפריה באיטליה ראו ברוכסון, ידיעות.

44 ראו: בניהו, היחסים, עמ' 115-116, 314-315; בוקסנברג, איגרות ריאים, עמ' 285-287. התקבלות המהירה של הספר ׳עין יעקב׳ לר׳ יעקב ׳ חביב, שנדפס בסלוניקי בשנת רע״ז זכה למהדורות נוספות בערים אירופיות רבות (וינוגרד, אוצר, ח׳א, עמ' 115), מהווה דוגמה טובה לקשר ולהשפעה (אלברים, פתיחות והסתגרות, עמ' 127-128). עוד מקרה מעניין הוא הספר ׳תיקון סופרים׳ (ליורנו תקמ״ט) – ראו עליו בניהו, יפה נוף, עמ' לט-מה.

45 על בואם של צעירים לסלוניקי, ועל מעמדה ראו דברי ר׳ שמואל די מדינה: ׳...כי סלוניקי בערך טיריא הוי כמו ארץ ישראל לחוצה לארץ להיות כי סלוניקי עיר שרובה ישראל וישיבות גדולות לתית מה שאין כן בטיריא...׳ (שורת מהרשדים, יורה דעה סימן קפא, קכב ע׳ג). שאלה משנת תפ״ב מוסרת בדרך אנב על בואם של בחורים מיאנינה, ארטה וקורפו, ללמוד תורה בסלוניקי (דבר משה, ח׳א, יורה דעה סימן לד, סא ע׳ב). על בואם של נערים או תלמידי חכמים צעירים מן הבלקאן לסלוניקי ראו בספר קורא הדורות. בין המוזכרים שם: ר׳ יוסף פירמן (לח ע׳א), ר׳ שלמה הכהן (מהרש׳ך) (לח ע׳ב), ר׳ מאיר מלמד (מז ע׳א), ועוד. וראו גם בניהו, היחסים.

46 בין החכמים האיטלקים שהגיעו ללמוד בסלוניקי בשלהי המאה הטיז ובראשית המאה היז היו ר׳ אליעזר אשכנזי מונציה, ר׳ מנחם אוטולינגי מקרימונה, ר׳ דוד ור׳ חננאל ספורנו (בניהו, היחסים, עמ' 221). ר׳ אהרן ׳ חיים מפס שהתיישב בוונציה לאחר נודדים בתורכיה, תיאר את סלוניקי כ׳עיר ואם ביש׳ואל׳ ים החכמה וקושטאנינה ושאר המדינות) סביב להם ושתו מימיהם...׳ (קרוב אהרן, שב ע׳ג).

מזרחה. ברבע האחרון של המאה הי"ז נמצאו בסלוניקי כמה וכמה תלמידי חכמים ממזרח אירופה, כגון ר' צבי ב'ר יעקב אשכנזי, הוא "החכם צבי".⁴⁷

רק מקצת הלומדים שבחרו בקריירה רבנית יכולים היו להשתלב במידרג הרבני בעיר עם סיום לימודיהם, כמרבצי תורה, כמלמדים או כלומדים בשיבות; אחרים יצאו לחפש משרות בקהילות האימפריה ואף מחוצה לה. הרעה במצב הכלכלי בסלוניקי בשלהי המאה הט"ז דירבנה רבים מיהודיה, בהם גם חכמים, להגר ממנה.

יעדי ההגירה מסלוניקי היו בראש ובראשונה ערי הבלקאן, ובעיקר סידרוקפסי הסמוכה, ארטה, לארסו, איסקופיה, סופיה, בלגרד, מונסטיר, סאראייבו וניקופול.⁴⁸ אחר ערי הבלקאן, ובסדר יורד היו ערי ארץ ישראל (צפת וירושלים), איזמיר וסיביותיה, איסטנבול, ולבסוף ונציה ואמסטרדם.⁴⁹

קהילת איזמיר צמחה במהירות במחצית הראשונה של המאה הי"ז ונוקקה לבעלי תפקידים, בהם גם רבנים ומורי הוראה. אין תימה אפוא כי העיר היתה אחד היעדים המבוקשים ביותר בתחומי האימפריה, ובין המהגרים הרבים שהגיעו אליה מסלוניקי נמצאו גם חכמים. בין הבאים היו ר' עזריה יהושע ור' יוסף איסקפה, שלמעשה עיצבו את דמות הקהילה ברבע השני של המאה הי"ז.⁵⁰ לעומת זאת, בשל ריבוי החכמים באיסטנבול, לא היתה עיר הבירה יעד הגירה פופולרי במיוחד עבור יוצאי סלוניקי – קשה היה להשתלב שם במשרה נחשבת, אלא אם כן מדובר היה בחכם בעל קשרים או כישרים יוצאי דופן.⁵¹

47 ראו עליו קרלבר, מינות, עמ' 106-107, ועוד. לימודיו של החכם צבי בסלוניקי נזכרים בספר תשובותיו (שו"ת חכם צבי, סימן לח), ובדברי בנו, ר' יעקב ישראל עמדן (מגילת ספר, עמ' 8). זמן קצר אחרי ר' צבי אשכנזי הגיע לסלוניקי ר' אפרים הכהן מאוסטרהא (בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' קיז-קכב, קלג; ברנאי, זיקה וניתוק, עמ' 19). ייתכן שהקשרים בין סלוניקי למזרח אירופה נתהדקו בעקבות כיבוש פודוליה על ידי צבאו של מחמד הרביעי בראשית שנות השבעים של המאה הי"ז.

48 ברוך קלעי ויוסף צרפתי לסידרוקפסי (קורא הדורות, מה ע"א); שלמה אביוב, אברהם מלמד וחיים אמיגו לאיסקופיה (שם, מד ע"ב, מה ע"ב, ג ע"ב); יוסף קורא (שם, מג ע"ב) ועמנואל זונאנה לסופיה (שם, נב ע"א); ועוד כיוצא באלו.

49 רבים מחכמי קהילת צפת ומנהיגייה בשנות זוהרה הגיעו מסלוניקי, אך ברבע האחרון של המאה הט"ז התהפכה המגמה, וחכמי צפת החלו יוצאים ממנה במספרים גדלים והולכים. במאה הי"ז הוסיפה ארץ ישראל להיות יעד לעליית חכמים, בעיקר כאלו שכבר לא מצאו את מקומם, וקשישים שבאו לעשות את שארית חייהם בתפילה ולימוד. בין החכמים הסלוניקאים שעלו במאה הי"ז: יהודה ביגה דוד די קאשיריש (קורא הדורות, מה ע"א), יצחק פאיש אשכנזי (שם, ג ע"ב), גבריאל איספירנסה (שם, נב ע"ב), יצחק אלפנדריי (מו ע"ב, מד ע"ב). היעדים העיקריים היו צפת וירושלים, אך לעתים עברו החכמים מעיר לעיר.

50 על הגירת ר' עזריה יהושע ור' יוסף איסקפה לאיזמיר ועל מחלוקת הנפיחה ראו ברנאי, ר' יוסף איסקפה; על ר' יוסף איסקפה כמנהיג ראו ברנאי, דפוסי מנהיגות, עמ' 151; על הגירתם של ר' עזריה יהושע ור' יוסף איסקפה מסלוניקי לאיזמיר והיוקקותם לחכמי סלוניקי כמכריעים במחלוקת ביניהם ראו גם קורא הדורות, מד ע"ב, מו ע"א. בין המהגרים הנוספים מסלוניקי לאיזמיר היו ר' אהרן לפפא (קורא הדורות, מה ע"ב, נא ע"ב), ר' יצחק די אלבה ור' מצליח ברכה (שם, נב ע"ב). על ההגירה הנרחבת מסלוניקי לאיזמיר ראו: אמגן, מסלוניקי למניסה; אמגן, יהודי מניסה. במניסה הסמוכה לאיזמיר השתקע ר' בנימין מלמד (שם, מה ע"ב), וברודוס – יעקב טרסה (טרשה; שם, מד ע"ב).

51 לדוגמה, ר' יוסף ק' לב באמצע המאה הט"ז, שנתמנה ראש "ישיבת הגברת". בשנת שס"א עבר

הקהילות הספרדיות הפורטוגליות במערב, ובראשן קהילות ונציה ואמסטרדם, היו גם הן יעד להגירת חכמים. גל הגירה ראשון התרחש בשלהי המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז. חכמים רבים משטחי מוראיה ומסלוניקי שהו בוונציה, והמהגרים השתלבו בהנהגה התורנית של הקהילה, בישיבה ובפעילות ההדפסה העניפה. מבין החכמים שהיגרו למערב בולטת דמותו של ר' יוסף פארדו, שקיבל את הכשרתו הרבנית בסלוניקי, ואחר כך, בסוף המאה הט"ז ובתחילת המאה הי"ז, כיהן ברבנות בוונציה ובאמסטרדם.⁵² גם ר' יוסף שלום גאלייגו התחנך בישיבות סלוניקי, היגר לאמסטרדם וכיהן בהנהגת הקהל.⁵³ הרעה במצב הכלכלי, ובעיקר המדיני, הביא לגל הגירה שני מערבה בשני העשורים האחרונים של המאה הי"ז ובראשית המאה הי"ח. מסעות המלחמה והכיבושים בבלקאן בשנים שלאחר כשלון המצור על וינה (1683) פגעו קשות בקהילות היהודיות באיזורים אלו: רבים נהרגו, והנותרים נמלטו לכל עבר.⁵⁴

ד. סלוניקי כמרכז תורני, רוחני ושבתי

בספרי השו"ת של חכמי סלוניקי בדפוס ובכתב יד נשתמרו אלפי שאלות שנשלחו אל רבני העיר מערים שונות באימפריה. השאלות היו מגוונות ביותר, ועסקו בדיני אישות, באיסור והיתר ובענייני הנהגה ומיסוי.⁵⁵ שאלות הגיעו גם מוונציה ואמסטרדם, אך אלו מעטות ביחס ואינן מאוחרות לשנות העשרים של המאה הי"ז.⁵⁶ רבני סלוניקי שימשו

לבירה ר' דוד ק' שושן הישיש (עמנואל, מצבות סלוניקי, ח"א, עמ' 198-199; קורא הדורות, לט ע"א). בין המהגרים במאה הי"ז היו ר' אהרן קופינו ור' יצחק פרנסיס (שם, מד ע"ב), ר' אברהם חנניא (שם, מה ע"א), ר' שמואל אדרבי (שם, מה ע"ב), ועוד. מקצתם המשיכו אחר כך לארץ ישראל.

52 על ר' יוסף פארדו ראו: קורא הדורות, מג ע"ב, נב ע"א; בניהו, היחסים, עמ' 173-185; בניהו, רבי יוסף פארדו. בוונציה ישבו גם ר' שמעיה די מדינה, נכד מהרש"ם (קורא הדורות, מג ע"ב; בניהו, סדרי תפילה, עמ' פז-צט), ר' יוסף סאמיגה (שם, מד ע"א), ור' יוסף ק' ריי (בניהו, היחסים, עמ' 208-209).

53 ראו טרוסי, אמרי נועם, עמ' פט-צב, קטז-קיו.

54 ראו לדוגמה, את סיפורם של ר' משה ב"ר מיכאל הכהן (בניהו, עט סופר, עמ' שט-שכא) ושל ר' יוסף ק' דאנון (בניהו, שם, עמ' שז-שח; קויפמן, יוסף ק' דאנון).

55 ראו פניית ר' יוסף קארול אל ר' שמואל די מדינה, על מנת שיכריע במחלוקת בינו לבין המבי"ט (שו"ת מהרש"ם, יורה דעה סימן רכ, קנב ע"א; בניהו, יוסף בחירי, עמ' כג-כד). במאה הי"ז רבו פניות מסוג זה, ראו לדוגמה: עין משפט, יורה דעה סימן ד, ה ע"ב; תורת חסד, סימן יז, יד ע"ב; נאמן שמואל, סימן צג, קיז ע"ד-ק"ח ע"א.

56 על ונציה ראו, לדוגמה: יודלוב, פסק דין, עמ' קעא; בניהו, היחסים, עמ' 228-229 והערה 24. השאלות מאיטליה נגעו ברובן לבעיות בתחום אירגון הקהילה ולמחלוקות שבהן אחד הצדדים המעורבים היה בן סלוניקי ובנושא זה קיים חומר בכתב יד. על חלקם של חכמי סלוניקי בפולמוס על הדפסת הווהר ראו הקר, אגרת חדשה, עמ' 125 ליד הערה 20, עמ' 126 הערה 28. על אמסטרדם ראו: עמנואל, ידיעות חדשות, עמ' 160; עין משפט חושן משפט, סימן מה, סו ע"א-ע"ב; בהשמטת פרטים: תורת חיים, ח"ב סימן יג, סג ע"א-ע"ב; בית שלמה, חושן משפט סימן לג, קכט ע"ב-קל ע"א.

בדברינו על סלוניקי כמרכז רוחני ותרבותי קובעת לה השבתאות מדורר לעצמו. סלוניקי היתה אחד הריכוזים החשובים של המאמינים השבתאיים (יהודים ומומרים) לאחר המרת שבתי צבי, בשנות גלותו בבלקאן ולאחר פטירתו. בעיר שהה זמן מסוים גם נתן העזות, שהעמיד תלמידים. ההמרה של מאות משפחות, בהם חכמים נודעים, חיזקה עוד יותר את מעמדה כמרכז שבתאי, שנוצרו בו ונלמדו בו תורות שבתאיות, וממנו יצאו שמועות שבתאיות לתפוצות, בעיקר לאיטליה ולפולין.⁶² לדוגמה, ר' אליהו מוגיאנון, יליד איטליה, התחנך כנראה בסלוניקי ובה קיבל תורות שבתאיות; עם חזרתו לאנקונה שימש צינור חשוב למסירת מסורות שבתאיות.⁶³ גם ר' שלמה אאיליון המפורסם התחנך בסלוניקי והפיץ את התורה השבתאית באירופה.⁶⁴ בתקופה זו יצאו מספר גדול של חכמים את סלוניקי לכיוון צפון או מערב, וייתכן שהיו אלו מומרים שביקשו לחזור ליהדות, ולא היו יכולים לעשות זאת אלא מחוץ לגבולות המדינה העות'מאנית, שבה היה צפוי להם עונש מוות.⁶⁵

ה. שאלת הבכורה התורנית

משעה שצמחה ונתבססה הקהילה היהודית בסלוניקי, במהלך המחצית הראשונה של המאה הט"ז שוב לא היתה איסטנבול יעד אולטימטיבי לכל עניין, מה גם שסמכותם של גדולי חכמיה נצטמצמה לבני העיר, וקבלתם על ידי אחרים היתה וולונטרית. חכמי איסטנבול תבעו את הבכורה התורנית, אך תביעתם להגמוניה מוחלטת לא נענתה;⁶⁶ חכמי סלוניקי לא חששו להפגין את עצמאותם והעמידו עצמם כשווים לחכמי איסטנבול.⁶⁷

62 על סלוניקי כמרכז שבתאי ראו בהרחבה בניהו, התנועה השבתאית ביוון. על הויקה ההדוקה לאיטליה, שם, עמ' קיא-קס. על הקשרים עם פולין בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח ראו: שלום, מחקרים ומקורות, עמ' 102-105, 108-111; ברנאי, קשרי קהילות, עמ' 17-18; ברנאי, התנועה השבתאית.

63 לדברי זנה היה מוגיאנון "המתווך הראשי בין החוג האיטלקי והחוג השבתאי במזרח" (זנה, עוברים ושבים, עמ' רפה). על האיש ראו גם: לאראס, משפחת מוגיאנון; שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 564-567; בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' קלח-קמ.

64 על ר' שלמה אאיליון ראו: אנציקלופדיה עברית, א, עמ' 56-58; בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' קמ-קס; קרלבר, מינות, עמ' 114-116. שלוחים שבתאיים נוספים שיצאו מסלוניקי היו משה פראנקו ורפאל ברך – ראו בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' קטו-קיו.

65 ראו, למשל, האיכור של "...הבעלי תורה אשר ברחו משאלוניקי" לליוורנו (שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 587 הערה 44). אחרים היגרו צפונה, אל ערי הבלקאן – ראו עדות משנת תע"ד (1714), שלפיה נמצאו בבלגרד בעת כיבושה בשנת 1688 משומדים רבים שנמלטו אליה מסלוניקי (הצד צבי, לו ע"ב).

66 לדוגמה: "...הששירות מצויות בקושטאנדינה רבתי שהיא מושב מלכות וביד הגדול שביהודים ואליה גי'וים ידרוש..." (אהלי תם, סימן עא, לו ע"ב).

67 ראיית שתי הערים כשוות: "...שכל מה שיעשו הסכימו ביד הגדול שבסלוניקי וביד הגדול שבקושטדינא" (שורת בנימין זאב, סימן ש, תלה ע"ב). אף גדולי חכמי הרומניוטים באיסטנבול, שבושטדינא

ערכאה עליונה לערעור על פסקיהם של רבני קהלים וקהילות, למרות עקרון העצמאות השיפוטית שהיה מקובל בקהילות האימפריה.⁶⁷ מעמדם הבכיר של חכמי סלוניקי ניכר באיזכורם "ראשונים לכל דבר שבקדושה" – למשל, בכתבים הקשורים בפולמוס "סתם יינם" (שמ"ט-שנ"א) מופיעים "כתבי הקודש לרבני סאלוניקי יע"א" ראשונים.⁶⁸ עליונותם בתודעת הציבור ניכרת גם בנוהג, שהיה מקובל בהסכמות ציבור ויחיד, להישבע "על דעת חכמי סלוניקי, קושטא וארץ ישראל",⁶⁹ כשבדרך כלל נזכרו חכמי סלוניקי ראשונים.

ביטוי נוסף למרכזיותה של סלוניקי בעיני קהילות האימפריה היה האימוץ על ידי קהילות הבלקאן (וגם על ידי קהילות רחוקות יותר) של מנהגי סלוניקי ותקנותיה בנושאים שונים: חזקות, אישות, שחיטה ועוד. מאלפים במיוחד לענין זה דברי ר' יצחק אדרבי:

כפי הנשמע כל הדורים בעיר סידרוקפסי הם נגרים ונקראים על שם קהילות סלוניקי בכל ענינם במסים וארנוניות ובכל פרטיהם וצדקותיהם... שהרי כל היחידים העומדים שם עיניהם ולבם בכל עיניהם כאן בסלוניקי כל הימים... וכיון שכן אין לך עיר קרובה וחשובה כסלוניקי שהרי אפילו הדורים בארץ רחוקה עיניהם ולבם שם בחברת ח"ת שהוא תל שהכל פונים בו... ולכך כל א' מקדיש חלקו אפילו בהיותו בקצוי עולם להיות לו חלק וגורל בקהל ה'.⁶⁰

מלבד בענייני הלכה, תפסה ההנהגה הרוחנית של סלוניקי מקום מרכזי ביצירה התרבותית והאינטלקטואלית של האימפריה. חכמי סלוניקי הראו את כוחם בכתיבה יוצרת, בהגות ובמדעים, וקיימו קשרים אמיצים עם משכילים בערי האימפריה. בין הדוגמאות הטובות לכך הוא החוג הספרותי של משפחת נ' יחייא, שהיה מוקד לפעילות ספרותית עניפה של כמה וכמה מן הנודעים שבמשכילי הזמן ובחכמי.⁶¹

67 ראו למשל איגרת חכמי סלוניקי לבלגרד בחתימת מהרש"ם, מהר"י טאיטאצאק, מהר"א די בוטון ואחרים (דף בודד, כ"י ביהמ"ל, ניו יורק, לשעבר אוסף שנעבלאג; צילום בתיק 529 במכון בן צבי).

68 דוגמאות להוראות שנשלחו מסלוניקי לפריפריה שלה ראו שי למורא, סימן יד, יז ע"א; דבר משה, ח"ג, חושן משפט סימן א, מט ע"ג (במקרה זה לריסו). על מחלוקת בין יחידים לקהילת בלגרד בשנת תנ"ב שהופנתה לשיקולם של רבני איסטנבול וסלוניקי ראו פרח מטה אהון, ח"ב סימן סד, קו ע"א. בעת המחלוקת בקהיל פטרץ בשנות השבעים פנו לחכמי סלוניקי, והסיציליאנים מצידם הסתייעו ביצאי סיציליה בסלוניקי, על מנת ללחץ על הרבנים (על המחלוקת ראו בורגשטיין, לתולדות המאבק, עמ' יא-טו). לפנינו דוגמה נדירה למדי של סולידריות עדתית בשלב מאוחר יחסית.

68 ראו: כהן, הפולמוס, עמ' סב-צ; בניהו, היחסים, עמ' 174-177. מעניין שחכמי סלוניקי לא נתבקשו לחתום בשנת שכ"ד על "חומרא גדולה" שנעשתה על הריבית באיטליה, בדומה לחכמי איסטנבול.

69 מטבע לשון זה שכיח הרבה בספרות הרבנית של התקופה.

60 דברי ריבנות, סימן רכג, קיד ע"ד. הדברים יפים גם לערים אחרות, בהן סאראי, סרס ואחרות – ראו, למשל: כרם שלמה, חושן משפט סימן פד, ריד ע"א; בית דוד, ח"ב, אבן העזר סימן כט, כה ע"ג; אמר שמואל, אבן העזר סימן ו, נג ע"ד. תקנות החוקות של סלוניקי נתקבלו אפילו במצרים – ראו גת ורדים, ח"ב, חושן משפט כלל ו סימן ב, קנה ע"א-ע"ב. על צפת ראו שורת מהרש"ם, יורה דעה סימן מ. על קביעת סדרי הקהילות לפי הדגם הסלוניקאי וכפיית קהילות לקבל את מנהג סלוניקי ראו לעיל, הערה 21; וכן הקר, דיסרטציה, עמ' 269-273; בניהו, ראשית אמרים, עמ' 12.

61 ראו: כרמולי, דברי הימים, עמ' 38-42; מולכו, תולדות יהודי סלוניקי, עמ' 32-33. בקרוב תעיד פרופ' יוסף הקר לפרסם מקורות חדשים בנושא זה.

רבני סלוניקי ראו עצמם נעלים על רבני צפת, אף בשנות השיא של היישוב היהודי שם. ב"כתב לרבני צפת תוב"ב השגות על התר שבי[עה] שרצו להתיר", כתב ר' שמואל די מדינה דברים קשים על עצם היוזקותם של אנשים מסלוניקי להתערבות רבני צפת, ונוף בהם על שלא חששו "לכבוד העיר ההוללה"⁶⁸.

אך עיקר התחרות היתה בין סלוניקי לאיסטנבול. קהילת סלוניקי ינקה מכוחם של יוצאי ספרד, שהיו למרכיב המרכזי של האוכלוסייה היהודית בתחומיה המתרחבים של האימפריה, שכן בעוד שבאיסטנבול נמצאה אוכלוסייה רומניוטית ניכרת ורבת עוצמה (לפחות במאה ה־17),

ר' שלמה אילון

הרי רוב יהודי סלוניקי היו ממוצא איברי.⁶⁹ קהילת איסטנבול נהנתה בכיבוד מבכורה פוליטית,⁷⁰ וברור גם כי באיסטנבול הוסיף להתקיים מרכז תורני יוקרתי וחשוב, שאף משך אליו חכמים נודעים מסלוניקי, דוגמת ר' יוסף ן לב. אף על פי כן, דומה כי סלוניקי עלתה בחשיבותה על איסטנבול, גם אם לא ניתן להשיב בביטחון על שאלת הבכורה התורנית.

מספר התלמידים והחכמים בסלוניקי, שממילא היה גדול, גדל עם התמוטטות קהילת צפת, שפליטיה נדדו בערי האימפריה בחיפוש אחר מקורות פרנסה. לתופעה זו היו גם היבטים שליליים: העלייה במספר בוגרי הישיבות הביאה למתחים חברתיים, לתחרות עזה על משרות מרביצי התורה, ולתיקון תקנות קהלים האוסרות מינוי מרביצי תורה.⁷¹

שיוחס להם התואר "רב ראשי" (ר' משה קפסאלי ור' אליהו מזרחי) היו ראשי הרבנים בבירה ולא מחוץ לה – ראו הקר, הרבנות הראשית.

68 שו"ת מהרשד"ם, יורה דעה סימן פו, מח ע"ד. דוגמה נוספת: ר' לוי ן חביב עירער על רבני צפת בסמכותם של רבני סלוניקי (תורת חיים, ח"א סימן צה, קמא ע"ד). על המתח בין קהילות צפת וסלוניקי ראו גם בניהו, תולדות האר"י, עמ' 212-215.

69 ראו הקר, דיסרטיציה, עמ' 161-163, 218-220, 276-280; הקר, הפעילות האינטלקטואלית, עמ' 602-603.

70 קהילת סלוניקי הכירה בתלותה בה בתחום זה – ראו הקר, דיסרטיציה, עמ' 265-275, ובפרט עמ' 273-275.

71 ראו בןנאה, דיסרטיציה, עמ' 192-193, ויש לקשור זאת עם מציאות דומה בחברה העות'מאנית, נוכח ריבוי בוגרי המדרסות, בעיקר בבירה. מספרם הגדול של מהגרים שהיו מבקשי עבודה ולומדים ניכר בתוצאות המיפקדים שנערכו בעיר. כך למשל נימנו במיפקד המס של שנת 1613 כאלפיים ומאתיים רווקים, נוסף על כאלפיים ושלוש מאות בתי אב (אפשטיין, הקהילות היהודיות, עמ' 263-264).

1. ירידת סלוניקי מגדולתה

ברבע הראשון של המאה ה־17 חל מהפך ביחסי הכוחות בין קהילות האימפריה. בשנות התשעים של המאה ה־17 נקלעה קהילת סלוניקי למשבר חריף, שהיו לו השלכות דמוגרפיות ותרבותיות חמורות. קשה היה לכלכל את הישיבות הרבות, ובתוך גלי המהגרים מן העיר נמצאו גם חכמים רבים שחיפשו, וגם מצאו, משרות הוראה בערי הבלקאן, מערב אנטוליה ומערב אירופה.⁷² עקב המשבר חדלה סלוניקי לשמש יעד לאנוסים השבים ליהדות, וכך אבד לקהילה יסוד פעיל, תוסס ובעל עוצמה כלכלית. על צרות העיר נוספה הדליקה בשנת ש"פ (1620), שגרמה נזק עצום ליהודי סלוניקי.⁷³

ירידת העיר ניכרת היטב במחלוקת על מיסי המהגרים מסלוניקי לאיסטנבול, מחלוקת שפרצה בסוף שנות העשרים של המאה ה־17. העימות חשף רגישויות ורגשות משני הצדדים. מרבית חכמי איסטנבול העדיפו להימנע מהבעת דעה, אך ר' יהושע בנבנשת מאיסטנבול, חכם צעיר יחסית, תקף בחריפות את הקולות שעלו מסלוניקי נגד פסקי רבני איסטנבול.⁷⁴ מן העבר השני ניצבו חכמי סלוניקי, פגועים, מודעים היטב לירידת עירם, אך שומרים בקנאות על יוקרתה ותפארת עברה. ר' חיים שבתי, גדול חכמי העיר, השיב מלחמה נגד ר' יהושע בנבנשת, שכתב בגאווה ובחוצפה כנגד רבני סלוניקי,⁷⁵ אולם דברי ההתפארות שלו כתובים בנימת הספד:

כי כבר נודע גודל מעלת העיר הזאת אשר היה מהוללה מימי קדם עיר גדולה של גאוני עולם אשר ממנה יצאה הוראה לכל גלילי עולם... וגם מי שיראה בספרים ובתשו[ו] (בות) גדולי האחרונים יראה שמכל קצוי העולם היו מחזיקים דבריהם באומרם שכך היו דנין ב"ד הצדק שבעיר סלוניקי ועתה בעלטה ירדה מצד הצרות...⁷⁶

ר' שלמה ן מובחר היה החכם האיסטנבולי היחיד שנחלץ לסייע לחכמי סלוניקי, והוא סיים את תשובתו בדרישה לקבל את פסקו של ר' חיים שבתי משום גדולתו, אך גם משום גדולתה של סלוניקי: "לפי שהוא דיין הגולה והוא דבר אחד לדור כי הוא בשלוניקי ומצודתו פרושה על כל בני הגולה ועל כל בני ישראל להקים את כל דברי התורה"

72 על הגירת החכמים ראו לעיל.

73 ראו: קורא הדורות, מה ע"א; משפט צדק, ח"ג סימן לה, קב ע"ב-ע"ד; הקר, דיסרטיציה, עמ' 185-190.

74 ר' יהושע בנבנשת, שער יהושע, ח"ב, חושן משפט סימן פו, קכה ע"א. לסייע לר' חיים שבתי (פסקיו בענין זה: תורת חיים, ח"א סימנים סג-סה; תורת חיים, ח"ג סימן סב) בא בנו, ובתשובתו הוא תוקף בחריפות רבה מי שפגע בכבוד אביו ובכבוד רבני העיר (תורת משה, חושן משפט סימן כב, לג ע"ב-לד ע"ג).

75 תורת חיים, ח"א סימן סה, פה ע"א. בהמשך (שם, צא ע"ג) הוא נווץ בחכמי איסטנבול שלא כיהו בו. בשנות השלושים היה ככל הנראה ר' חיים שבתי רבה הכולל של קהילת סלוניקי, וכיהן בתפקיד זה עד פטירתו בשנת ת"ז (1647). על האיש ראו מולכו, מהרח"ש.

76 תורת חיים, ח"א סימן צה, קמא ע"ד.

וכו.⁷⁷ מכלל הן אתה שומע לאו, כלומר שתלונות חכמי סלוניקי על שאין נוהגים בהם כראוי למעמדם לא ריגשו עוד איש, ונחיתותם היתה לעובדה מוגמרת.

הקשיים הכלכליים הגיעו כנראה לשיא באמצע שנות השלושים. הקהילה שלחה לאיסטנבול משלחת נכבדים, על מנת להשתדל בחצר להקלת עומס המיסים. אף שהשתדלות זו נסתיימה בהריגתו של ר' יהודה קובו,⁷⁸ נראה כי בשנים הבאות חל שינוי לטובה ביחס השלטון ליהודי סלוניקי. מהיעדר התלונות ברבע השלישי של המאה הי"ז ניתן לשער כי התמורות המדיניות והכלכליות בשנות שלטונו הארוכות של הסולטאן מחמד הרביעי הביאו עימן רווחה מסוימת ליהודי סלוניקי ותרמו להתאוששות במעמדה התורני. בשנות השמונים של המאה הי"ז שוב חל מפנה לרעה, שאחד מביטוייו היה המרת דתן של כמה מאות משפחות, לכאורה על רקע שבתאי. יהודים אלו, שנקראו בהמשך הזמן "דונְמָה", נימנו בעיקר עם השכבה הבנגונית והגבוהה, וכך איבדה הקהילה בבת אחת חלק ניכר מבניה, ובעיקר משלמי מס רבים.⁷⁹ בתקופה זו גרמו קשייה הכספיים של המדינה העות'מאנית להכבדת עול המיסים על כלל הנתינים, ובעשור הבא נפגעו "בני החסות" (דיימי) עוד יותר בשל הרפורמה בשיטת המיסוי. התמורות המדיניות השפיעו אף הן על יהודי הבלקאן בכלל ועל סלוניקי בפרט. פלישת צבאות הוונציאנים והאוסטרים לבלקאן בשנות השמונים והתשעים של המאה הי"ז יצרה גלים של פליטים ומהגרים, וחלקם מצאו מקלט בסלוניקי;⁸⁰ בכך גדלה מעט אוכלוסייתה היהודית, אך דומה שמצבה הכלכלי רק הלך והורע.

ברבע הראשון של המאה הי"ח התייצב מצבה של הקהילה, אך היא היתה שקועה בחובות כבדים. כפי שאירע מאה שנה קודם, גם עתה היו לדילדול הכלכלי והדמוגרפי השלכות תרבותיות. ברם, עדיין תוארה העיר בצבעים ורודים, כמרכז תורני תוסס:

בכל הארץ יצא קום ובקצה תבל מיליהם יפוצו מעינותם חוצה בכל תפוצות הגולה לשם טוב ולתהלה ומכל קצוי הישוב היו מבקשים כדת מה לעשות ואחריהם לא יענו... העיר הזאת גדולה לאלהי[ם] המלאה מבתי כנסיות ובתי מדרשות ועל הכל החברה הקדושה שאין כמוה בכל תפוצות הגולה [=ת"ת הגדול] ויש בה כמה

77 תורת חיים, ח"א סימן סג, פד ע"א. לעמדתו במחלוקת לא היה משקל ממש; על מעמדו הרופף של מהר"ש מובחר ראו בספרו חוק יד, ה ע"א; נד ע"ב ועוד.

78 אלמנתו של הרב קובו תבעה פיצוי כספי מפרנסי קהילת סלוניקי, ותביעתה מצאה אוזן קשבת אצל כמה מרבני הבירה, ובראשם המהרי"ט (תורת חיים, ח"א סימן צד=שורת מהרי"ט החדשים, סימן כז). הפרשה נותנת ביטוי נוסף לחילוקי הדעות בין חכמי ערים אלו.

79 ראו בנייהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' קא-קב. אישור מסוים לדילדול הדמוגרפי מחמת ההמרה והגירה מצוי בנתוני המיסוי: צו סולטני משנת 1087 (=1676) מורה לגבות מיהודי סנאיאק סלוניקי 1886 יחידות גיזיה (אנדרייב, תעודות עות'מאניות, תעודה 14), אך בשנת 1105 (=1693/4) נימנו בעיר רק 1388 משלמי מס יהודיים (הקר, דיסרטיצה, עמ' 170 הערה 50). כלומר כחמש מאות פחות. עוד בנושא זה ראו ברנאה, דיסרטיצה, עמ' 55-56.

80 על ההגירה מערי הבלקאן לסלוניקי ראו סטויאנוביץ, סוחר הבלקאן, עמ' 248-249. על מצוקות יהודי הבלקאן בשני העשורים האחרונים של המאה רא: בשן, תעודה, עמ' רלא-רלט; בנייהו, עט סופר, עמ' שא-שו ועוד.

ישיבות מכמה רבנים העוסקים בתורה יומם ולילה... שכל הבעלי בתים עושים צדקה בכל עת ואין בית שאין בה בכל יום מלמד של אגדה... היא עיר ואם בישראל מהוללה מימי קדם עיר גדולה של גאוני עולם אשר ממנה יצאה הוראה לכל גלילי עולם ועיני כל ישראל רואות ואם שבעונותינו נשארנו מעט מהרבה עדיין ש"ל (שבח לאל) תורת ה' בפינו ולפי מיעוט הדורות אין בשום עיר ישיבות קבועות כשאלוניקי ולומדים ומקיימים את התורה מעוני...⁸¹

ז. סיכום

אם נשווה בין שני המרכזים היהודיים הגדולים באימפריה העות'מאנית, קהילות איסטנבול וסלוניקי, נמצא שקהילת איסטנבול נהנתה ממידה רבה יותר של רציפות במעמדה כמרכז תורני ורוחני רב השפעה, ונתייחדה בהיותה מרכז פוליטי ומינהלי לקהילות האימפריה. מעמדה של קהילת סלוניקי היה נתון למעלות ומורדות במשך התקופה. אם כי זיקתה לפריפריה הקרובה שלה היתה חזקה ביותר ורבת פנים, לא היתה זו זיקה פורמלית וכפויה, אלא הכרה מרצון בעלינותו של מרכז התורה בסלוניקי, הכרה שחוזקה באמצעות מעבר חכמים וקשרי מסחר ומשפחה. כן זכתה קהילת סלוניקי לדימוי ייחודי (ובכך היה לה דימוי מסוים לקהילת צפת), כ"ירושלים הקטנה" וכ"עיר התורה והלימוד". דימוי זה נוצר בימי הזוהר של הקהילה, במאה הטי"ז, נפוץ בכל רחבי העולם היהודי והוסיף להתקיים מאות שנים לאחר ששקעה שימשה של סלוניקי היהודית. ביצירת הדימוי ובשימורו היה מקום חשוב לכך שסלוניקי היתה "עיר שרובה ישראל".

81 נאמן שמואל, סימן לא, לא ע"ד; שם, לג ע"ד; שם, לד ע"א. המשיב, ר' שמואל יצחק (מודיליאנו), היה אחד מחשובי הרבנים בעיר בתקופה זו. דברים נרשמים אלו נאמרו כחלק ממגנה על כבודם של חכמי העיר, סמוך מאוד לדברי קשתיאל, שבהם פתחנו. בשאלה ובתשובה ניכרת היטב הזיקקות של קהילה קטנה לחכמים ולידע תורני מן העיר הגדולה, ומן עתה של חכמי העיר למעמדם.

קיצורים ביבליוגרפיים

אבנטוב	י' אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, א, תלאבב תשל"א.
אוליא צ'לב, מסעות אורפלי, הנומולוגיה	אוליא צ'לב, סיאחתנאמהסי, כרך שמיני, איסטנבול 1314.
אלביום, פתיחות והסתגרות	מ' אורפלי, במאבק על ערכה של תורה, הינומולוגיה לר' עמנואל אבהב, ירושלים תשנ"ז.
אמארייליו, חברת ת"ת אמנן, יהודי מניסה	י' אלבים, פתיחות והסתגרות: היצירה הרוחנית-הספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה הששעשרה, ירושלים תש"ן.
	א"ש אמארייליו, "חברת תלמוד תורה הגדול בשאלוניקי", ספנות יג (תשל"א-תשל"ח), עמ' רעה-שח.
	F.M. Emecen, <i>Unutulmuş bir Cemaat, Manisa Yahudileri</i> , Istanbul 1997.

ברנאי, אנוסי פורטוגל באיזמיר במאה הי"ז, אומה ותולדותיה, בעריכת מ שטרן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 289-298.

J. Barnai, "Prototypes of Leadership in a Sephardic Community: Smyrna in the Seventeenth Century", *Crisis and Creativity in the Sephardic World 1391-1648*, ed. B.R. Gampel, New York 1997, pp. 146-163, 324-327.

—, "The Spread of the Sabbatean Movement in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Communication in the Jewish Diaspora*, ed. S. Menache, Leiden 1996, pp. 313-338.

י ברנאי, זיקה וניתוק בין חכמי תורכיה לחכמי פולין ומרכז אירופה במאה הי"ז, גלעד ט (תשמ"ו), עמ' 13-26.

—, יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב.

—, מגורשי ספרד ואנוסי פורטוגל באימפריה העות'מאנית, חברה וקהילה, בעריכת א חיים, ירושלים תשנ"א, עמ' 205-208.

J. Barnai, "The Outbreak of Sabbateanism — The Eastern European Factor", *The Journal of Jewish Thought and Philosophy* 4 (1994), pp. 171-183.

—, ר' יוסף אישקפה ורבותו איזמיר, ספונות יח (תשמ"ה), עמ' 53-81.

—, קשרי קהילות שעל אדמת יוגוסלאוויה עם קהילות בטורקיה ובארץ-ישראל בתקופת העות'מאנית, תולדות יהודי יוגוסלאוויה, בעריכת צ' לוקר, ירושלים תלאביב-חיפה תשנ"א, עמ' 13-19.

—, ראשית הקהילה היהודית באומיר, פעמים 12 (תשמ"ב), עמ' 47-58.

א בשן, מפעילותם הכלכלית של יהודי איזמיר במאות ה-17 וה-18 לפי הארכיונים של חברת הלבאנט הבריטית, יהודים בכלכלה, בעריכת נ' גרוס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 149-167.

—, שביה ופדות בחברה היהודית בארצות הים התיכון (1391-1830), רמת-גן תש"ם.

—, תעודה על יהודי סקופיה לאחר כיבושה בידי האוסטרים ב-1688, מיכאל ז (תשמ"ב), עמ' רכז-רמג.

א גוטרמן, "יהודים ספרדיים על אדמת פולין", פעמים 18 (תשמ"ד), עמ' 53-79.

א דוד, מפעלו ההיסטוריוגרפי של גדליה ק' יחיא בעל שלשלת הקבלה, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו.

י היילפרין, "שביה ופדות בגזירות אוקריינה וליטא שמשנת ת"ח ועד שנת ת"ך", ציון כה (תש"ך), עמ' 35-56.

מ הלוי, "לתולדות היהודים הספרדים ברומניה", מורח ומערב ב (תרפ"ט), עמ' 257-261.

ר נחמיה חייא חיון, הצד צבי, אמשטרדם תע"ד.

י הקר, "אגרת חדשה מן הפולמוס על הדפסת הזוהר באיטליה", משואות — מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, בעריכת מ אורון וע' גולדרייך, ירושלים-תלאביב תשנ"ד, עמ' 120-130.

—, החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הטי"ז והטי"ז, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט.

—, "הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 569-603.

—, "הרבנות הראשית באימפריה העות'מאנית במאות הטי"ז והטי"ז", ציון מט (תשמ"ד), עמ' 225-263.

—, "יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה הטי"ז — קהילה וחברה", מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 460-478.

—, "שיטת הסורגון והשפעתה על החברה היהודית באימפריה העות'מאנית

ברנאי, אנוסי פורטוגל באיזמיר

ברנאי, דפוסי מנהיגות

ברנאי, התנועה השבתאית

ברנאי, זיקה וניתוק

ברנאי, יהודי אי ברנאי, מגורשי ספרד

ברנאי, פרוץ השבתאות

ברנאי, ר' יוסף אישקפה ברנאי, קשרי קהילות

ברנאי, ראשית הקהילה בשן, פעילותם הכלכלית

בשן, שביה ופדות

בשן, תעודה

גוטרמן, יהודים ספרדים דוד, דיסרטציה

היילפרין, שביה ופדות

הלוי, לתולדות היהודים

הצד צבי הקר, אגרת חדשה

הקר, דיסרטציה

הקר, הפעילות האינטלקטואלית הקר, הרבנות הראשית

הקר, יוצאי ספרד

הקר, שיטת הסורגון

אמגן, מסלוניקי למניסה

אנדרייב, תעודות עות'מאניות אפשטיין, הקהילות היהודיות ברודיאן, דיסרטציה

ברנשטיין, האשכנזים ברנשטיין, לתולדות המאבק בי דולף, איגרת

בלום, הפעילויות הכלכליות בניהו, הדפסת ספרים

בניהו, היחסים בניהו, התנועה השבתאית ביוון בניהו, יוסף בחירי בניהו, יפה נוף

בניהו, סדרי תפילה עט סופר

בניהו, ראשית-אמרים בניהו, תולדות הארץ בקנאה, ארץ ישראל

בן-צבי, מסעות קשתאל ברודי, כ"י

ברויאר, השפעה ספרדית ברוכסון, ידיעות ברטל וקפלן, עליית עניים

—, "From Selanik to Manisa: Some Information about the Immigration of the Jewish Weavers". *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, ed. E. Zachariadou, Rethymnon 1996, pp. 97-112.

S. Andreev (ed.), *Ottoman Documents on Balkan Jewry*, Sofia 1990.

M.A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg 1980.

מ ברודיאן, "החברה להענקת נדוניות ליתומות ובחורות עניות" באמסטרדם 1615-1636, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח.

ל ברנשטיין (מקובצקי), "האשכנזים באימפריה העות'מאנית במאות הטי"ז והי"ז", ממורח ומערב א (תשל"ד), עמ' 81-104.

—, "לתולדות המאבק על ההגמוניה בקהילת פאטראס במאה הטי"ז", מיכאל ז (תשמ"ב), עמ' ט-מא.

"Part of a Letter of Master William Biddulph from Aleppo", *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrims*, ed. S. Purchas, 8. Glasgow 1905, pp. 294-295.

H.I. Bloom, *The Economic Activities of the Jews of Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, New York & London 1969.

מ בניהו, "ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם באיטליה", סיני לד (תשי"ד), עמ' קנז-רב.

—, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, תלאביב תש"ם.

—, התנועה השבתאית ביוון (ספונות יד), ירושלים תשל"ג.

—, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א.

—, "ספר יפה נוף וספרים ראשונים של יתקון סופרים", אסופות ז (תשנ"ג), עמ' כט-סח.

—, "סדרי תפילה שנדפסו באיטליה לחברות שומרים לבוקר מיסודם של חכמים בשאלוניקי", אסופות יא (תשנ"ח), עמ' פז-צט.

—, "ר' משה ב"ר מיכאל הכהן וספרו עט סופר", אסופות ח (תשנ"ד), עמ' רצז-שמב.

—, "ראשית-אמרים", ספונות יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' 9-21.

תולדות הארץ, מהדורת מ' בניהו, ירושלים תשכ"ז.

י בן-צבי, "סיעה של קהילת איסטנבול ליהודי ארץ-ישראל במאה השבע-עשרה וקשריה עמם", קתדרה 92 (תשנ"ט), עמ' 65-106.

—, החברה היהודית בערים הגדולות של האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז (איסטנבול, סלוניקי ואיזמיר), דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט.

—, "בין גילדה לקהל: החברות היהודיות באימפריה העות'מאנית במאות הי"ז-הי"ח", ציון סג (תשנ"ח), עמ' 277-318.

י בן-צבי, "מסעות ששון חי לבית קשתאל", ספונות א (תשי"ז), עמ' קמא-קפד.

H. Brody, "A Manuscript Miscellany", *Jewish Quarterly Review* 13 (1922-1923), pp. 53-98.

מ ברויאר, "השפעה ספרדית" באשכנז בסוף ימי-הביניים ובראשית העת החדשה, פעמים 57 (תשנ"ד), עמ' 17-28.

צ' ברוכסון, "ידיעות על המסחר בספרים עבריים בין איטליה והאימפריה העות'מאנית במאה הטי"ז", ממורח ומערב ה (תשמ"ו), עמ' 53-77.

י ברטל וי קפלן, "עליית עניים מאמסטרדם לארץ-ישראל בראשית המאה השבע-עשרה", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 175-193.

- במאות הטיז-היזי, ציון נה (תש"ן), עמ' 82-27.
- לזו הרשקוביץ, ידיעות על היהודים הספרדים בוואלאכיה במאות טיז-יז בספרות השו"ת של התקופה, דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ב, חטיבה ב, עמ' 71-76.
- A.E. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Thessalonica 1963.
- י וינוגרד, אוצר הספר העברי, א-ב, ירושלים תשנ"ד-תשנ"ה.
- רייצ ורבלובסקי, ר' יוסף קארו, בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשנ"ו.
- י זנה, "עוברים ושבים בביתו של ר' אברהם רוריג", ספונות ה (תשכ"א), עמ' רעז-רצה.
- י"מ טולידאנו, שריד ופליט א (תשי"ה), עמ' 43-51.
- ח קשלוס, קורות יהודי בולגריה, א, תלאביב תש"א.
- י יודלוב, "פסק דין של רבני ויניציה משנת שס"ט", סיני מג (תשל"ט), עמ' קסו-קעב.
- ר נתן טע מהנובר, יון מצולה, ויניציה ת"יג.
- א יערי, "הדפוס העברי באיזמיר", ארשת א (תשי"ט), עמ' 97-222.
- , הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ו.
- ג כהן, "לתולדות הפולמוס על סתם יינם באיטליה ומקורותיו", סיני עז (תשל"ה), עמ' סב-צ.
- א כרמולי, דברי הימים לבני יחיאל, פרנקפורט ע"ג מ"ן תר"י.
- י לאראס, "משפחת מוג'אנין באקונה", ספונות יב (תשל"א-תשל"ח), עמ' רנה-רע.
- א לוצקי, "הפראנקוס' בחלב והשפעת הקפיטולציות היהודיים (משנת 1673 עד תקופת המהפכה הצרפתית)", ציון ו (תשי"א), עמ' 46-79.
- H. Lowry, "From Lesser Wars to the Mightiest War": The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. A. Bryer & H. Lowry, Washington 1986, pp. 323-338.
- , "When Did The Sephardim Arrive in Salonica? The Testimony of the Ottoman Tax Registers, 1478-1613", *The Jews of the Ottoman Empire*, ed. A. Levy, Princeton 1994, pp. 203-213.
- W. Lithgow, *The Totall Discourse of the Rare Adventures & Painfull Peregrinations*, Glasgow 1906.
- ר יעקב ישראל עמון, מגילת ספר (מהדורת ד' כהנא), ורשה תרנ"ו.
- מ מולכו, "ר' חיים שתי ומרחי"ש", גינון סלוניקי, א, בעריכת ב' עויאל, תל-אביב תשכ"א, עמ' 14-19.
- , "תולדות יהודי סלוניקי", סלוניקי עיר ואם בישראל, ירושלים-תלאביב תשכ"ז, עמ' 5-37.
- D.J. Malkiel, *A Separate Republic: The Mechanics and Dynamics of Venetian Jewish Self-Government*, Jerusalem 1991.
- L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman ... par Mr. le Comte de Marsigli*, I, La Haye-Amsterdam 1732.
- ר משה חגיז, משנת חכמים, נדבך תפ"ח.
- G. Nahon, "Les Relations entre Amsterdam et Constantinople au XVIIIe siècle d'après le Copiadore de Cartas de Nation Juive Portugaise D'Amsterdam", *Dutch Jewish History*, I, Jerusalem 1984, pp. 157-184.
- N.G. Svoronos, *La Commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956.
- א סרוסי, "רבי יוסף שלום גאלייגו בעל ספר אמרי נועם, חזן שאולוניקאי
- עמנואל, ידיעות חדשות
- עמנואל, מצבות סלוניקי
- עמנואל, קשרים
- פישר, קמניץ פודולסק
- פני שלמה
- צוק העתים
- קויפמן, יוסף ח' דגאן
- קולודזייצקי,
- פודוליה העות'מאנית
- קורא הדורות
- קנטמיר, ההיסטוריה
- קרבן אהרן
- קרבן, מינות
- קשלוס, יהודי בולגריה
- רוון, בנימין אבנדאנה
- רוון, הקהילה היהודית
- רוון, יהודי סלוניקי
- ומעצמות אירופה
- רוון, הפאטוריה
- רוון, פעולתם של יהודים
- שורצפוקס, האומה העברית
- שורת אהלי תם
- שורת אמר שמואל
- שורת בארות המים
- שורת בית דוד
- שורת בית שלמה
- שורת בנימין זאב
- שורת גנת ורדים
- שורת דבר משה, ח"א
- שורת דבר משה, ח"ג
- שורת דברי ריבות
- שורת חכם צבי
- שורת מהרי"ט
- שורת מהרי"ט החדשים
- שורת מהרי"ט
- שורת מהרש"ם
- שורת נאמן שמואל
- שורת עין משפט
- באמסטרדם בראשית המאה הי"ז, אסופות ו (תשנ"ב), עמ' פז-קג.
- י"ש עמנואל, ידיעות חדשות על הקהילה הפורטוגזית מאמסטרדם, אוצר יהודי ספר ו (תשכ"ג), עמ' 160-182.
- , מצבות סלוניקי, א, ירושלים תשכ"ג.
- , "קשרים בין קהילות סלוניקי ואמסטרדם", גינון סלוניקי, א, עמ' 33-33.
- A.W. Fisher, "Ottoman Kamenets-Podolsk", *Journal of Turkish Studies* 8 (1984), pp. 55-83.
- ר שלמה אמארייליו, פני שלמה, סלוניקי תע"ז.
- ר מאיר משברשין, צוק העתים, סלוניקי ת"יב.
- D. Kaufmann, "Yoseph Ibn Danan de Belgrade", *Revue des Etudes Juives* 37 (1898), pp. 284-298.
- D. Kolodziejczyk, "Ottoman Podillija: The Eyalet of Kam'janec, 1672-1699", *Harvard Ukrainian Studies* 16 (1992), pp. 87-101.
- ר דוד קונפורטי, קורא הדורות, ויניציה תק"ו.
- D. Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, London 1756.
- ר אהרן ח' חיים, קרבן אהרן, ויניציה שס"ט.
- E. Carlebach, *The Pursuit of Heresy*, New York 1990.
- י קשלוס, קורות יהודי בולגריה, א, תלאביב תש"א.
- מ רוון, בנימין אבנדאנה - נודדיו והרפתקאותיו באיטליה ובליבאנט, תלאביב תשמ"ה.
- , הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תלאביב תשמ"ה.
- , "יהודי סלוניקי ומעצמות אירופה", בנתיבי הים התיכון, תלאביב תשנ"ג, עמ' 79-104.
- , "הפאטוריה - פרק בתולדות המסחר הים-תיכוני במאות הטיז-יזי", מקדם ומ"א (תשמ"א), עמ' 101-131.
- , "פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז", מיכאל ז' (תשמ"ב) עמ' שצד-תל.
- S. Schwartzfuchs, "La 'Nazione Ebraica' Livournaise au Levant", *Rassegna Mensile di Israel* 50 (1984), pp. 707-724.
- ר תם ח' יחיאל, אהלי תם, בתוך: תמת ישרים, ויניציה שפ"ב.
- ר שמואל ח' חביב, אמר שמואל, סלוניקי תרמ"ו.
- ר יצחק ח' שאנ"י, בארות המים, סלוניקי תקט"ו.
- ר יוסף דוד, בית דוד, ח"ב, סלוניקי תקי"ו.
- ר שלמה ח' חסון, בית שלמה, סלוניקי תי"ח.
- ר בנימין בר' מתתיה, שאלות ותשובות, ויניציה רצ"ט.
- ר אברהם הלוי, גנת ורדים, ח"ב, קושטא תע"ז.
- ר משה אמארייליו, דבר משה, ח"א, סלוניקי תקי"ב.
- , דבר משה, ח"ג, סלוניקי תקי"ג.
- ר יצחק אדר"ב, דברי ריבות, סלוניקי שמ"ב.
- ר צבי שאכנ"ז, שאלות ותשובות, אמסטרדם תע"ב.
- ר יוסף מטראני, שאלות ותשובות, ח"א, קושטא ת"א.
- תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים לרבינו יוסף מטראני זצ"ל, צ"י לייטנר מהדיר, ירושלים תשל"ח.
- ר יום טוב צהלון, שאלות ותשובות, ויניציה תנ"ד.
- ר שמואל די' מדינה, שאלות ותשובות - חושן משפט, סלוניקי שני"ה; יורה דעה, סלוניקי שני"ו.
- ר שמואל יצחק, נאמן שמואל, סלוניקי תפ"ג.
- ר אברהם הלוי, עין משפט, סלוניקי תרנ"ז.

- ורבובסקי, ר' יוסף קארו
- זנה, עוברים ושבים
- טולידאנו, שריד ופליט
- יהודי בולגריה
- יודלוב, פסק דין
- יון מצולה
- יערי,
- הדפוס העברי באיזמיר
- יערי,
- הדפוס העברי בקושטא
- כהן, הפולמוס
- כרמולי, דברי הימים
- לאראס, משפחת מוג'אנין
- לוצקי, הפרנקוס
- לורי, הכיבוש העות'מאני
- לורי, מתי הגיעו?
- לית'נאו, ההרפתקאות
- מגילת ספר
- מולכו, מהרח"ש
- מולכו,
- תולדות יהודי סלוניקי
- מלכיאל, רפובליקה לעצמה
- מרסילי, המצב הצבאי
- משנת חכמים
- נהון, הקשרים
- סורונוס, סחר
- סרוסי, אמרי נועם

שו"ת פרח מטה אהרן
שו"ת שי למורא
שו"ת שמש צדקה
שו"ת שער אפרים
שו"ת תורת חיים
שו"ת תורת חסד
שו"ת תורת משה
שלום, מחקרי שבתאות
שלום, מחקרים ומקורות
שפיצר, האשכנזים

ר' אהרן הכהן פרחיה, פרח מטה אהרן, ח"א-ח"ב, אמשטרדם תס"ג.
ר' שבתי יונה, שי למורא, סלוניקי תי"ד.
ר' שמשון מורפורגו, שמש צדקה, ח"א, ויניציה תק"ב.
ר' אפרים הכהן, שער אפרים, זולצבאך תמ"ח.
ר' חיים שבת, תורת חיים, ח"א-ח"ג, סלוניקי תע"ג-תפ"ב.
ר' חסדאי הכהן פרחיא, תורת חסד, סלוניקי תפ"ג.
ר' משה שבת, תורת משה, סלוניקי תקנ"ג.
ג' שלום, מחקרי שבתאות, תל-אביב תשנ"ב.
— מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגליה, ירושלים תשל"ד.
ש' שפיצר, "האשכנזים בחצי האי הבלקאני במאות הט"ו והט"ז", ממזרח וממערב
א (תשל"ד), עמ' 59-79.

פעמים

פרקי עיון במורשת ישראל במזרח

רבעון, יוצא לאור על-ידי:

מכון ברצבי של יד יצחק ברצבי והאוניברסיטה העברית בירושלים
משרד החינוך והתרבות, מינהל חברה ונוער – תחום מורשת יהדות-המזרח

מועצת המערכת:

פרופ' חגי בן-שמאי (יו"ר), פרופ' מיכאל אביטבול, פרופ' משה אידל, נחם אילן
פרופ' מנחם בר-ששון, יצחק בצלאל, ד"ר מאיר מ' בר-אשר, פרופ' משה בר-אשר,
פרופ' יוסף גורני, שלמה ונטורה, ד"ר צבי זוהר, אברהם עודד כהן, פרופ' נחמיה לבציון,
פרופ' דניאל לסקר, פרופ' שלמה מורג, פרופ' אמנון נצר, פרופ' שרה סטרומזה,
פרופ' אדוין סרוסי, פרופ' עזרא פליישר, ד"ר שלום צבר, ד"ר צבי צמרת,
פרופ' יוסף קפלן, פרופ' סטיבן קפלן, ד"ר שלום רצבי, פרופ' אורה שורצולד,
פרופ' יוסף שיטרית, פרופ' אמנון שילוח, אליעזר שמואלי, פרופ' שאול שקד.

העורך: ד"ר דוד מלכיאל

מזכיר המערכת: מיכאל גלצר

המערכת והמנהלה:

מכון ברצבי, רח' אברבנאל 12, ת"ד 7660, ירושלים 91076
טל': 02-5639204 פקס: 02-5638310
דואר אלקטרוני mahonzvi@h2.hum.huji.ac.il